

תפילה דאורייתא או דרבנן – בין הרמב"ם לרמב"ן

ראשי פרקים

1. מקור החיוב של מצוות התפילה ומשמעותה
2. ראיות הרמב"ן שתפילה דרבנן
3. דברי הרמב"ם בהלכות תפילה
4. תירוץ היכסף משנה' וה'מגילת אסתר'
5. קושיות הישאגת אריה' על היכסף משנה'
6. השאלה אם תפילה דאורייתא תלויה גם במחלוקת הגרסאות בגמרא בברכות
7. הצעת תירוץ אחר לשיטת הרמב"ם
8. מהו המקור של הרמב"ם שחיוב התפילה הוא מדאורייתא
9. מהי סיבת התקנה של חכמים לקיבוע התפילה לשיטת הרמב"ם
10. ההבדל העקרוני בין הרמב"ם לרמב"ן ביחס לתפילה

1. מקור החיוב של מצוות התפילה ומשמעותה

הרמב"ם מגדיר באופן ברור את מצוות התפילה כמצוות עשה מהתורה. כך הוא כותב בספר המצוות (מצווה ה):

המצוה החמישית היא שצונו לעבדו יתעלה וכבר נכפל צווי זה פעמים, אמר (משפטים כה) ועבדתם את ה' אלהיכם ואמר (ראה יג ה) ואותו תעבדו ואמר (ואתחנן ו יג) ואותו תעבוד ואמר (ס"פ עקב) ולעבדו. ואעפ"י שזה הצווי הוא גם כן מן הציוויים הכוללים כמו שביארנו בשרש הרביעי הנה יש בו יחוד שהוא צוה בתפילה. ולשון ספרי ולעבדו זו תפילה. ואמרו גם כן ולעבדו זה תלמוד. ובמשנתו של רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי (פרש' יב עמ' רכח) אמרו מנין לעיקר תפילה בתוך המצות? מהכא את ה' אלהיך תירא ואותו תעבוד. ואמרו (מדרש תנאים ממדרש הגדול פ' ראה) עבדהו בתורתו עבדהו במקדשו. כלומר ללכת שם להתפלל בו ונגדו כמו שבאר שלמה עליו השלום (מ"א ח דה"ב ו) ¹.

2. ראיות הרמב"ן שתפילה דרבנן

הרמב"ן משיג על דעתו של הרמב"ם. לדעתו אין להגדיר כלל את חובת התפילה כמצוות עשה מהתורה². כדי להפריך את שיטת הרמב"ם, הוא מביא ארבע ראיות מסוגיות הגמרא שמהם עולה במפורש שמצוות התפילה אינה אלא מדרבנן:

1. ברכות כא. – 'בעל קרי קורא קרית שמע ומברך על המזון לאחריו ואינו מתפלל - והעלו הטעם בזה: אלא ק"ש וברכת המזון דאורייתא תפלה דרבנן'.

¹ כשיטת הרמב"ם סוברים גם הר"ף, כפי שנוכיח לקמן על פי גירסתו בגמרא (וכן כתב הב"ח בדעתו), הסמ"ג וספר החינוך מצוה תל"ג.

² כשיטת הרמב"ן שהתפילה מחוייבת רק מדרבנן נקטו גם סמ"ג (מצוה יא) ושבלי הלקט סימן נט וכך עולה מגירסת רש"י ותוספות בגמרא כפי שנביא לקמן.

2. ברכות כא. – 'ספק קרא ק"ש ספק לא קרא ק"ש חוזר וקורא ק"ש ספק התפלל ספק לא התפלל אינו חוזר ומתפלל - דק"ש דאורייתא תפלה דרבנן'.
3. סוכה לח. - 'אמרו גבי תפלה דתנן ואם התחילו אין מפסיקין. והקשו מלולב דקתני נוטל על שולחנו אלמא מפסיק? והשיבו בדרך תימה: מאי קושיא הא דאורייתא הא דרבנן?!'.
4. שבת יא. – 'חברים שהיו עוסקין בתורה מפסיקין לק"ש ואין מפסיקין לתפלה, שהיא דרבנן לעולם'. בהקשר זה הרמב"ן מביא את מנהגו של רב יהודה שהיה מתפלל תפילה אחת בכל שלושים יום.

הרמב"ן מביא איפוא ארבע סוגיות, שמהם עולה באופן ברור שחיוב התפילה אינו מן התורה אלא מדרבנן.

ונראה שניתן להוסיף על ראיות אלו עוד שתי ראיות:

5. במשנה שבת ט: - 'לא ישב אדם לפני הספר סמוך למנחה עד שיתפלל, לא יכנס אדם למרחץ ולא לבורסקי ולא לאכול ולא לדין. ואם התחילו - אין מפסיקין. מפסיקין (לקרות קריאת שמע) ואין מפסיקין לתפלה'.
6. במשנה ברכות יז: - 'נושאי המטה וחלופיהן וחלופי חילופיהן את שלפני המטה... ואלו ואלו פטורין מן התפילה'.

בכל המקומות הללו מפרש רש"י שההבדל בין קריאת שמע לתפילה נעוץ בזה שקריאת שמע (או במקרה של סוכה לח בעניין לולב) היא דאורייתא ותפילה דרבנן, ולכן תמיד מפסיקין לקריאת שמע ולא לתפילה. ומסתבר שהרמב"ן נקט כשיטת רש"י בנושא זה. ואם כן קשה על הרמב"ם כיצד לא שת לבו אל כל הסוגיות הללו, שחלקן אומרות במפורש שתפילה דרבנן, ומחלקן הדבר עולה מתוך פשט הבנת הסוגיא?

3. דברי הרמב"ם בהלכות תפילה

כדי להבין את שיטת הרמב"ם יש לעיין היטב בדבריו בפרק א מהלכות תפילה. שם הרמב"ם מרחיב את תפיסתו בעניין התפילה, וכך הוא כותב:

הלכה א: מצות עשה להתפלל בכל יום שנאמר ועבדתם את ה' אלהיכם, מפי השמועה למדו שעבודה זו היא תפלה שנאמר ולעבדו בכל לבבכם אמרו חכמים אי זו היא עבודה שבלב זו תפלה, ואין מנין התפלות מן התורה, ואין משנה התפלה הזאת מן התורה, ואין לתפלה זמן קבוע מן התורה.

הלכה ב: ולפיכך נשים ועבדים חייבין בתפלה לפי שהיא מצות עשה שלא הזמן גרמא אלא חיוב מצוה זו כך הוא שיהא אדם מתחנן ומתפלל בכל יום ומגיד שבחו של הקדוש ברוך הוא ואחר כך שואל צרכיו שהוא צריך להם בבקשה ובתחנה ואחר כך נותן שבח והודיה לה' על הטובה שהשפיע לו כל אחד לפי כחו.

הלכה ג: אם היה רגיל מרבה בתחנה ובקשה ואם היה ערל שפתים מדבר כפי יכלתו ובכל עת שירצה, וכן מנין התפלות כל אחד כפי יכלתו, יש מתפלל פעם אחת ביום, ויש מתפלל פעמים הרבה, והכל יהיו מתפללין נכח המקדש בכל מקום שיהיה, וכן היה הדבר תמיד ממשה רבינו ועד עזרא.

הלכה ד: כיון שגלו ישראל בימי נבוכדנצר הרשע נתערבו בפרס ויון ושאר האומות ונולדו להם בנים בארצות הגוים ואותן הבנים נתבלבלו שפתם והיתה שפת כל אחד ואחד מעורבת מלשונות הרבה וכיון שהיה מדבר אינו יכול לדבר כל צורכו בלשון אחת אלא בשיבוש שנאמר ובניהם חצי מדבר אשדודית וגוי ואינם מכירים לדבר יהודית וכלשון עם ועם ומפני זה כשהיה אחד מהן מתפלל תקצר לשונו לשאול חפציו או להגיד שבח הקדוש ברוך הוא בלשון הקדש עד שיערבו עמה לשונות אחרות, וכיון שראה עזרא ובית דינו כך עמדו ותקנו להם שמנה עשרה ברכות על הסדר, שלש ראשונות שבח לה' ושלש אחרונות הודיה, ואמצעיות יש בהן שאלת כל הדברים שהן כמו אבות לכל חפצי איש ואיש ולצרכי הציבור כולן, כדי שיהיו ערוכות בפי הכל וילמדו אותן ותהיה תפלת אלו העלגים תפלה שלימה כתפלת בעלי הלשון הצחה, ומפני ענין זה תקנו כל הברכות והתפלות מסודרות בפי כל ישראל כדי שיהא ענין כל ברכה ערוך בפי העלג.

הרמב"ם מסביר ב'לשון הזהב' שלו את מהלך התפתחותה של התפילה, וקובע כמה עקרונות:

א. עיקרה של התפילה מדאורייתא היא ללא נוסח קבוע.

ב. מהתורה לא חייבים להתפלל אלא תפילה אחת ביום ולא יותר. במהלך הדורות כאשר התמעטו הלבבות נאלצו חכמים לקבוע את התפילה לנוסח קבוע ואחיד, וכן הם אלה שחייבו להתפלל שלוש תפילות ביום.

ג. מבנה התפילה (אפילו בשלב של הדאורייתא) חייב להיות: שבח בקשה והודאה.

ד. התפילה צריכה להיות נוכח המקדש.

בהמשך נרחיב ונעמיק בעז"ה בהבנת דברי הרמב"ם. אך תחילה צריכים אנו להסביר כיצד יפרש הרמב"ם את ששת הסוגיות שמהם עולה בברור כשיטת הרמב"ן שמצוות התפילה אינה אלא מדרבנן?

4. תרוץ ה'כסף משנה' וה'מגילת אסתר'

הכסף משנה והמגילת אסתר מיישבים את קושיות הרמב"ן באותה הצורה. תרוצם בנוי בעיקרו על דברי הרמב"ם שקבע שנוסח התפילה שלפנינו אינו מהתורה, וכותב על כך ה'כסף משנה':

ו'אין משנה התפלה הזאת מן התורה'. כלומר מטבע התפלה הזאת והוא מלשון ושנתם אלא באי זה נוסח שיזדמן לאדם בו. ומעתה מה שאמרו בבעל קרי שאינו מתפלל היינו שאינו מתפלל תפלה זו בנוסח זה שלש פעמים ביום אבל אומר הוא לעצמו תפלה קצרה פעם אחת ביום. אי נמי יש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה כדאיתא בפרק האשה רבה (יבמות דף פ"ט). ומ"ש בסוכה דלתפלה דרבנן מפסיקין היינו לפי שכבר התפלל תפלה אחת ביום ההוא או נשאר לו שהות להתפלל אותה או יאמר תפלה קצרה ביותר שהוא חייב מן התורה. ומ"ש ועוד שמי שנאנס וכו' אפשר לומר דלא אמרו ספק התפלל ספק לא התפלל אינו חוזר ומתפלל היינו דוקא כשלא נסתפק לו בכל תפלות היום ההוא אבל אם נסתפק לו כן חוזר ומתפלל. ואפילו אם נאמר דבנסתפק בכל תפלות היום נמי פטור י"ל דמתפלל תפלה קצרה וכן רב יהודה לא הוה מצלי תפלה גמורה שלוש פעמים ביום אבל בכל יום היה מתפלל תפלה קצרה ע"פ הדרך שכתבתי ולא הוצרכו להזכיר תפלה קצרה זו

בגמרא להיות הדבר פשוט שלא תיעקר מצוה דאורייתא ממקומה. כן נראה לי ליישב דעת רבינו.

הסברו המרכזי של ה'כסף משנה' מבוסס על כך שהוא מפרש שבכל מקום שאמרו בגמרא שלא מפסיקין לתפילה, הכוונה לנוסח התפילה שלנו, תפילת שמונה עשרה, שמקורו רק מדרבנן, אבל לתפילה דאורייתא, שהיא 'תפילה קצרה ביותר', דהיינו בסגנונו האישי וללא נוסח קבוע מראש, לזה בודאי צריך להפסיק. אמנם מה שאמרו במסכת סוכה שלתפילה שהיא דרבנן אין מפסיקין וכן ביחס למי שהסתפק אם מתפלל שאינו חוזר ומתפלל - זה משום שמן הסתם כבר התפלל תפילה אחת באותו היום. אבל אם באמת לא התפלל צריך להתפלל לפחות תפילה 'קצרה ביותר'. ה'כסף משנה' מביא תרוץ נוסף, שיש כח ביד חכמים לעקור דבר מהתורה! אך נראה שתרוץ זה אינו עיקר בעיניו, שהרי אין כל הגיון מדוע ירצו חכמים בכל המקרים הללו לבטל תפילה שהיא מהתורה ולא לבטל קריאת שמע, ברכת המזון וסוכה? וכי במה גרועה תפילה שגם היא דאורייתא מכל אלה?!

5. קושיות ה'שאגת אריה' על ה'כסף משנה'

הסברו של ה'כסף משנה', שבכל מקום שהגמרא אמרה שתפילה דרבנן הכוונה היא לנוסח התפילה שהוא מדרבנן, קשה מכמה וכמה פנים. תחילה באופן בסיסי נראה שקשה להעמיס על הגמרא 'היכי תמצוי', שהרי הגמרא סתמה וקבעה שבכל המקרים הללו פטורים מתפילה ומשמע שפטורים לגמרי גם מ'תפילה קצרה ביותר'! וכך הקשה באמת ה'שאגת אריה' (סימן יד): 'ומה שכתב יאמר תפילה קצרה ביותר' – אינו נראה, דאם כן לא היה לו לסתום אלא לפרש!':
ועוד מקשה ה'שאגת אריה' על ה'כסף משנה' וה'מגילת אסתר':

הרי ברכת המזון נמי עיקרו מדברי תורה והנוסח שלו מדברי סופרים כדאמרין בפרק מי שאכלו וכמו שכתב הרמב"ם בריש פרק א מהלכות ברכות, וגם קיימא לן הטוב והמטיב לאו דאורייתא³ . . .

ואכן צודק בהחלט ה'שאגת אריה'. ההשוואה בין תפילה אליבא דהרמב"ם וברכת המזון היא השוואה ברורה לגמרי, שהרי בשניהם הרמב"ם עצמו מודה שעיקר החיוב הוא מדאורייתא והנוסח הוא דרבנן, ואם כן מדוע אמרו שבעל קרי מהרהר בברכת המזון ולא בתפילה, בנימוק שברכת המזון דאורייתא ותפילה דרבנן?
ה'שאגת אריה' מוסיף עוד קושיא בסיסית על שיטת הרמב"ם:

³ ה'שאגת אריה' מציין כאן לשני מקורות: א. הוא מפנה לדף מח. ונראה שכוונתו למה שאמרו בגמרא שמשא תקן ברכת הזן, ויהושע ברכת הארץ, ודוד ברכת ירושלים. ברור איפוא שהנוסח הוא תקנת קדמונו במהלך הדורות. ב. הוא מפנה לרמב"ם בהלכות ברכות פרק א. שם בהלכה א כתב הרמב"ם שחובת ברכת המזון מהתורה. ובהלכה ה' כתב: 'ונוסח כל הברכות עזרא ובית דינו תקנום, ואין ראוי לשנותם ולא להוסיף על אחת מהם ולא לגרוע ממנה'. ונראה להוסיף ולהוכיח זאת מהסוגיא בברכות דף מ עמוד ב: 'בנימין רעיא כרך ריפתא ואמר: בריך מריה דהאי פיתא. אמר רב: יצא. והאמר רב: כל ברכה שאין בה הזכרת השם אינה ברכה? – דאמר: בריך רחמנא מריה דהאי פיתא. והא בעינן שלוש ברכות? מאי יצא דקאמר רב נמי – יצא ידי ברכה ראשונה'. מסוגיא זו אנו שומעים שכל הבעיא בברכתו של בנימין רעיא היא רק ברובד של דרבנן בכל מה שקשור לנוסח הברכה אבל מדאורייתא אין נוסח ברור.

קשה לי: דברק 'מי שמתו' (ברכות כ:) תנן 'נשים ועבדים וקטנים פטורים מקריאת שמע ומן התפילין וחייבין בתפילה'. ובגמרא אמרינן 'וחייבין בתפילה – דרחמי נינהו'.⁴ . . . והשתא למה לי טעמא משום דרחמי נינהו תיתי לי דמדאורייתא הוי ליה מצוות עשה שלא הזמן גרמא. ואף על גב דאתו רבנן ותיקנו זמנים קבועים לתפילה, מכל מקום לא לעקור דברי תורה קאתו דעל ידי זה יהיו נשים ועבדים פטורים אלא להוסיף על דברי תורה קאתו?

הוי אומר: אם הגמרא מנמקת שהחיוב של נשים בתפילה הוא כיוון 'דרחמי נינהו' – אם כן ברור שזה הנימוק היחידי לחיוב ולא בגלל שזו מצוות עשה שלא הזמן גרמא! יוצא איפוא שבפשטות הגמרא הבינה שחובת התפילה אינה כלל מצוות עשה אלא מקור החיוב שלה הוא תקנה של חכמים וכיוון שהיא 'רחמי' תיקנו אותה גם בנשים. ה'שאגת אריה' עצמו מסיק מכח קושיות אלו וקושיות נוספות, שצדק הרמב"ן במחלוקתו עם הרמב"ם, ואכן יש להכריע שתפילה היא דרבנן ולא דאורייתא.

6. השאלה אם תפילה דאורייתא תלויה גם במחלוקת הגרסאות בגמרא

בברכות

אמנם על שאלתו השניה של ה'שאגת אריה' התשובה היא די פשוטה: ה'שאגת אריה' לא היה מודע כנראה לעובדה שלר"י ולרמב"ם הייתה כאן נוסחה אחרת בגמרא. נשווה בין נוסחת רש"י ונוסחת הר"י והרמב"ם. המשנה בברכות כ. אומרת:

נשים ועבדים וקטנים פטורים מקריאת שמע ומן התפילין וחייבין בתפילה ובמזוזה ובברכת המזון.

ובגמרא ביחס לתפילה:

נוסחת רש"י: וחייבין בתפילה – דרחמי נינהו.⁵

נוסחת הר"י והרמב"ם: פשיטא? (שהרי התפילה אינה מצוות עשה שהזמן גרמא כי זמנה כל היום)? מהו דתימא כיון דכתיב ערב ובקר וצהריים אשיחה ואהמה כמצוות עשה שהזמן גרמא – קמ"ל.

המאירי הביא את שתי הנוסחאות, וכתב שיסוד המחלוקת ביניהם הוא אם תפילה דאורייתא או דרבנן. דהיינו, לשיטת רש"י והרמב"ן שתפילה דרבנן, הרי לא עסקינן במצוות עשה שהזמן גרמא, ולכן השאלה היא רק האם רבנן תקנו התפילה גם לנשים. ועל כך הגמרא משיבה שכיוון שהתפילה היא רחמים – רבנן תקנו תפילה גם להן. אבל לנוסחת הר"י והרמב"ם, השאלה אם נשים חייבות

⁴ הנוסח שעמד בפני ה'שאגת אריה' היה 'מהו דתימא וכו', בדיוק כנוסח שרש"י דוחה בפירושו (ע' בהערה הבאה), אולם עקרונית הפרשנות שלו אינה משתנה כתוצאה מגירסא זו שהטעם לחייב נשים הוא כיון 'דרחמי נינהו'.

⁵ התוספות אמנם מקיימים את הנוסחא שדחה רש"י (פשיטא וכו') אך גם הם אינם חולקים על הבנתו שתפילה דרבנן, ולכן הם גורסים בגמרא גם כן 'דרחמי נינהו'.

בתפילה שהיא דאורייתא קשורה לבירור הכללי ביחס לנשים שפטורות ממצוות עשה שהזמן גרמן, ולכן כיוון שמדאורייתא אין זמן לתפילה אלא זמנה כל היום, אם כן פשיטא שנשים חייבות! ועל כך משיבה הגמרא שהייתה הוה אמינא לומר שפטורות בגלל הפסוק 'ערב ובבקר וצהריים וכו', שנותן זמנים שונים לתפילות השונות – קא משמע לן שבכל זאת הן חייבות והתפילה היא בכלל מצוות עשה שלא הזמן גרמן.⁶

7. הצעת תרוץ אחר לשיטת הרמב"ם

דברינו אלו ביחס לנוסחאות מיישבות רק את השאלה של הישאגת אריה' על דברי הגמרא 'רחמי נינהו'. עדיין נשארת קושיתו החזקה בעניין ההבדל בין תפילה לברכת המזון, הלא בשניהם עיקר החיוב הוא דאורייתא והנוסח מדרבנן, אם כן קשה מדוע הגמרא אמרה שברכת המזון דאורייתא ותפילה דרבנן? הלא שניהם דומים מבחינה זו לגמרי?

ונראה לעניות דעתי ליישב את דברי הרמב"ם בדרך שונה. נראה, שבכל מקום שהגמרא אומרת או רומזת שהתפילה דרבנן, אין הכוונה לחיוב התפילה עצמה אלא רק לזמני התפילה. הרי בכל הסוגיות הללו, הנושא הקובע בשאלה אם יוצאים ידי חובה או לא – הוא הזמן. במצוות קריאת שמע, ברכת המזון ולולב – זמן קיום המצווה הוא מוגבל מדין תורה. ואם כן זמן קיום מצוה הוא הנקרא בפי הגמרא דאורייתא. מה שאין כן בתפילה שזמנה מדאורייתא הוא יום ולילה – ורק רבנן הגבילו את זמני התפילות – זה מכונה בפי הגמרא מצווה דרבנן, דהיינו הזמן המוגבל שלה הוא מדרבנן.

לפי זה כיוון שכל הדברים הללו (כגון תספורת וסעודה או נושאי המיטה והעוסקים בתורה) שאנו אומרים שאינם נדחים אלא מפני חיובי דאורייתא, כגון קריאת שמע, הכוונה היא שגם זמן הקריאה מוגבל מדאורייתא, ואם יעבור הזמן יפסיד המצווה, לכן אנו אומרים שיפסיק עיסוקו ויקיים המצווה. אבל ביחס לתפילה כיוון שמדין תורה אין לה זמן קבוע, אלא חייב אדם להתפלל תפילה אחת בכל יממה, הרי אם לא יתפלל עכשיו בודאי התפלל כבר קודם (כגון במי שלא התפלל מנחה ויושב אצל הספר, הרי בודאי התפלל כבר שחרית ובזה יצא ידי חובה מדאורייתא) או שיש לו זמן רב להשלים תפילה זו עד שייגמר היום כולו!

ונראה שלזה רמז רש"י בפירושו בדף יז: בשם רבותיו ביחס לפטור של נושאי המיטה מתפילה שהוא כתב: 'ורבותינו פרשו לפי שיש להם שהות'. דהיינו הפטור של מלווי המת מתפילה אינה נובעת מכך שהתפילה היא דרבנן אלא מכיוון שיש להם עדיין שהות להתפלל. ועל כך מעיר רש"י: 'ולי נראה שאין זה לשון פטור'. אמנם לכאורא רש"י היה צריך להעיר הערה הרבה יותר פשוטה: מדוע ביחס לקריאת שמע אין שהות ולתפילה יש שהות? הלא גם התפילה מוגבלת בזמן גם אם זמנה קצת יותר ארוך מזמן קריאת שמע (למשל זמן תפילת שחרית הוא עד ארבע שעות כר' יהודה ואילו זמן קריאת שמע הוא עד ג' שעות כר' יהושע)? אלא ודאי רבותיו של רש"י סברו כדעת הרמב"ם שעיקר חיוב התפילה הוא מדאורייתא, ותפילה זו נערכת רק פעם ביום ולכן בודאי קיימת שהות לתפילה מדאורייתא.

⁶ בהמשך דבריו הישאגת אריה' מביא את דבריו של ר' דוד ויטאל, שמביא ראייה לשיטת הרמב"ם ממה שאמרו בגמרא שזוהי מצוות עשה שלא הזמן גרמן. ותמה על כך הישאגת אריה', שהרי בגמרא כתוב אחרת שהן חייבות כיוון דרחמי נינהו, וסיים 'אין אלו אלא דברי תימה'. וברור שהישיאגת אריה' לא היה מודע לנוסח השונה של הרי"ף והרמב"ם שבהחלט ניתן להביא ממנו ראייה שמקורה של התפילה הוא דאורייתא.

ונראה לעניות דעתי, שכך משתמע מלשון המשנה עצמה שם (פרק ג משנה ג): 'מי שמתו מוטל לפניו פטור מקריאת שמע ומן התפילה ומן התפילין ומכל מצוות האמורות בתורה' – משמע שהתפילה מדאורייתא. ועיין בהגהות הב"ח שמחק את המילים 'מן התפילה'. ונראה שסבר שאי אפשר לומר על התפילה שהיא מהמצוות האמורות בתורה כיוון שתפילה דרבנן. אלא שיש להעיר עליו, שבדף יד: שנינו ברייתא בסגנון דומה: 'החופר כוך למת בקבר פטור מקריאת שמע ומן התפילה ומן התפילין ומכל מצוות האמורות בתורה'. ואם כן גם שם יצטרך להגיה! אמנם גם בנוסח של הרמב"ם למשנה (על פי הרב קאפח) לא גרסו 'ומן התפילה'. אך נראה שהרמב"ם עצמו גרס 'ומן התפילה' שהרי בהלכות אבל (פרק ד הלכה ו) כתב במפורש: 'מי שמתו מוטל לפניו... ופטור מקריאת שמע ומן התפילה ומן התפילין ומכל המצוות האמורות בתורה'. ואכן על פי תפיסתו בפירושו שם למשנה הוא נותן סיבה אחרת להבדל בין תפילה לקריאת שמע ביחס לנושאי המיטה. לדעת הרמב"ם הסיבה שנושאי המיטה פטורים לגמרי מהתפילה היא 'מפני שליבם טרוד'. דהיינו אמנם חובת התפילה היא דאורייתא אלא כיוון שאין לתפילה כל ערך אם אינה נעשית בכוונה, ממילא כאשר ברור שלא יוכל לכוון, פטור מחובת התפילה (עיין בזה ברמב"ם הלכות תפילה פרק ד), מה שאין כן בקריאת שמע, שאמנם צריכה כוונה, אך כוונה מסוג אחר, שכל הנראה אפשרית גם כאשר הלב טרוד.

8. מהו המקור של הרמב"ם שחיוב התפילה הוא מדאורייתא?

הרמב"ם במשנה תורה מביא מקור לדבריו מהמכילתא:

ועבדתם את ה' א-להיכם זו תפלה וכן הוא אומר ולעבדו בכל לבבכם (דב' יא יג) איזו היא עבודה שבלב הוי אומר זו תפלה וכן הוא אומר בדניאל אלהך די אנת פלח ליה בתדירא הוא ישיזבינך (דני' ו יז) וכי יש עבודה בבבל אלא זו תפלה וכן הוא אומר וזמנין תלתה ביומא הוא בריך על ברכוהי (דני' ו יא). ד"א ועבדתם את ה' א-להיכם עבדהו בתורתו עבדהו במקדשו (מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי פרק כג פסוק (כה)⁷.

מסתבר שמדרשה זו ומדרשות רבות אחרות⁸ דומות, למד הרמב"ם שמקורה של מצוות התפילה היא מן התורה. הרמב"ן טען כנגד כל הדרשות הללו שהן רק אסמכתא בעלמא. כמובן, שניתן לטעון על כל דרשה שהיא רק בגדר של אסמכתא. אך במקרה זה קשה לעניות דעתי לטעון כך, שהרי אין זו דרשה יחידה, אלא היא חוזרת על עצמה בכמה מקומות מרכזיים ומכל הדרשות הללו עולה בפשטות שאכן חיובן של מצוות אלו הוא מהתורה.

כך כמובן ניתן לפרש באופן פשוט את ניסוח המשניות בברכות ובעוד מקומות שבהם מצוות תפילה מופיעה כישויות ערך' למצוות דאורייתא אחרות. נראה זאת בכמה דוגמאות:

⁷ כך גם דרשו בספרי: דבר אחר ולעבדו זו תפלה אתה אומר זו תפלה או אינו אלא עבודה תלמוד לומר בכל לבבכם ובכל נפשכם וכי יש עבודה בלב הא מה תלמוד לומר ולעבדו זו תפלה וכן דוד אומר +תהלים קמא + תכון תפילתי קטורת לפניך משאת כפי מנחת ערב ואומר (דניאל, ו, יא) ודניאל כדי ידע די רשים כתבא על לביתיה וגוי ואומר (דניאל, ו, כא) וכמקריביה לגבא לדניאל בקל עציב זעק ענא מלכא ואמר לדניאל דניאל עבד אלהא חייא אלהך די אנת פלח ליה בתדירא היכל לשיבוותך מן אריותא וכי יש פולחן בבבל הא מה תלמוד לומר ולעבדו זו תפלה וכשם שעבודת מזבח קרויה עבודה כך תפלה קרויה עבודה. וכן עיין בירושלמי פרק ד הלכה א.

⁸ עיי' למשל במקבילה תענית ב. וירושלמי ברכות, ספרי דברים פסקא מא, ומדרש תנאים דברים פרק יא ועוד.

כבר ציינו את המשנה בברכות פרק ג משנה א: 'מי שמתו מוטל לפניו פטור מקריאת שמע ומן התפילה ומן התפילין ומכל מצוות האמורות בתורה'. ושם משנה ג: 'נשים ועבדים וקטנים פטורים מקריאת שמע ומן התפילין וחייבין בתפילה ובמזוזה ובברכת המזון'. וכן במשנה סוטה פרק ז משנה א: 'אלו נאמרין בכל לשון פרשת סוטה ויודוי מעשר קריאת שמע ותפלה וברכת המזון ושבעת העדות ושבעת הפקדון'. מצות התפילה מופיעה באופן קבוע במקומות אלו ובמקומות רבים אחרים יחד עם קריאת שמע ושאר מצוות. במשנה בברכות פרק ג משנה א היא מכונה גם ביחד עם כל המצוות האחרות כ'מצוות האמורות בתורה', ובפשטות משמע שהיא אכן מצווה האמורה בתורה!

9. מהי סיבת התקנה של חכמים לקיבוע התפילה לשיטת הרמב"ם?

נעיין שוב בדברי הרמב"ם וננסה להבין, מה היה המניע למיסוד התפילה על ידי עזרא ובית דינו? הרמב"ם עצמו לכאורה מסביר זאת בהלכה ד, שכיוון שישראל גלו ונתבלבלה לשונם ומי שרצה להתפלל: 'תקצר לשונו לשאול חפציו או להגיד שבח הקדוש ברוך הוא בלשון הקדש עד שיערבו עמה לשונות אחרות, וכיוון שראה עזרא ובית דינו כך עמדו ותקנו להם שמנה עשרה ברכות על הסדר'.

אבל עדיין אין הדברים מובנים, שהרי חובת התפילה מדאורייתא אינה תלויה כלל בשפת הקודש ובודאי מותר להתפלל בכל לשון (עייין משנה סוטה שם) 'ורחמנא ליבא בעי' ובודאי מבין הוא את כוונת המתפלל גם אם 'תקצר לשונו', אם כן מה עניינה של התקנה?

הנה הרמב"ם בהגדרת חיוב התפילה מדאורייתא הוסיף תנאי מעבר לחובת השבח בקשה והודאה. התנאי הנוסף הוא שהתפילה תהיה 'נוכח המקדש', כדבריו בהלכה ג או כניסוחו בספר המצוות: 'ללכת שם ולהתפלל בו או כנגדו'. ושוב נשאל: מנין לו לרמב"ם שהתפילה חייבת להיות דוקא נוכח המקדש מדין תורה? ועוד, האם דין זה כל כך חשוב עד כדי כך שזה התנאי השני ההכרחי לתפילה מדאורייתא?

הרמב"ם בספר המצוות מביא לדבריו מקור מפורש מתפילת שלמה. כאשר שלמה מתאר את משמעותו של המקדש בחיי עם ישראל, הוא אומר שבכל עת וצרה, שלא תבוא על ישראל, יוכלו לפנות בתפילה אל בית המקדש⁹ או להתפלל במקדש עצמו. מסתבר שמכאן למד הרמב"ם את דינו.

אמנם עדיין יקשה, שהרי הלכות נוספות במצוות תפילה נלמדו מפסוקים רבים במקרא (כגון ההלכות שנלמדו מתפילתה של חנה בברכות לא) ומדוע לא נקבעו על ידי הרמב"ם גם אלו כחלק מהחובה דאורייתא?

ונראה שהרמב"ם הבין שכאן מונח היסוד העקרוני של התפילה. התפילה מסתבר איננה רק ביטוי לקשר בין אדם פרטי לבין הא-ל, אלא היא חייבת לצאת מתוך נקודת מוצא של תפילת הצבור כולו. התפילה אינה פועלת רק בתנועה אנכית כלפי שמיא, היא חייבת קודם כל להתחיל מתנועה אופקית כלפי הצבור, ורק לאחר מכן לצאת אל מעבר לגבולות המציאות. הגמרא (בדף ל.) אומרת: 'לעולם ישתף אינש נפשיה בהדי צבורא', ולכן אדם האומר תפילת הדרך, אף על פי שהיא קשורה לכאורה רק אליו שהרי רק הוא יוצא לדרך, צריך לאומרה בלשון רבים ולא בלשון יחיד. ובדף ח.

⁹ עיין בדברי היסוף משנה' שהבין שגם כאשר היה המשכן פנו בתפילה אליו כיון שהיה מקום השראת השכינה. וכך אכן מסתבר שאם יש מקום בארץ שבו ה' מגלה את שכינתו, ראוי לפנות בתפילה אל מקום זה.

אמרו: 'אימתי עת רצון? בשעה שהצבור מתפללים'. ולכן כנראה הגמרא (דף כח.) מחייבת את היחיד שלא להקדים תפילתו לתפילת הצבור. ובדף ח: אסרו לעבור אחורי בית הכנסת בשעה שהצבור מתפללים. בדף מז: הגמרא מספרת על ר' אליעזר שמשחרר את עבדו ועובר על עשה כדי לקיים 'מצווה דרבים' של תפילה בצבור. יוצא איפוא שאין להשוות כלל בין ערכה של תפילה בצבור לתפילת היחיד. אך יותר מזה, כנראה שאין כל ערך לתפילת היחיד אם אינה באה כחלק מתפילת הצבור. ומסתבר שהיחיד יכול לחבר עצמו לתפילת הצבור בשתי דרכים: א. על ידי תפילה בלשון רבים. ב. על ידי כוון תפילתו לעבר מקום המקדש. ואכן הגמרא (בדף ל.) מביאה ברייתא מופלאה בעניין זה:

תנו רבנן: סומא ומי שאינו יכול לכוין את הרוחות - יכוין לבו כנגד אביו שבשמים, שנאמר (מלכים א' ח') והתפללו אל ה'; היה עומד בחוץ לארץ - יכוין את לבו כנגד ארץ ישראל שנאמר: (מלכים א' ח') והתפללו אליך דרך ארצם; היה עומד בארץ ישראל - יכוין את לבו כנגד ירושלים, שנאמר: (מלכים א' ח') והתפללו אל ה' דרך העיר אשר בחרת; היה עומד בירושלים - יכוין את לבו כנגד בית המקדש, שנאמר: (דברי הימים ב' ו') והתפללו אל הבית הזה; היה עומד בבית המקדש - יכוין את לבו כנגד בית קדשי הקדשים, שנאמר: (מלכים א' ח') והתפללו אל המקום הזה; היה עומד בבית קדשי הקדשים - יכוין את לבו כנגד בית הכפורת; היה עומד אחורי בית הכפורת - יראה עצמו כאילו לפני הכפורת; נמצא: עומד במזרח - מחזיר פניו למערב, במערב - מחזיר פניו למזרח, בדרום - מחזיר פניו לצפון, בצפון - מחזיר פניו לדרום; נמצאו כל ישראל מכוונים את לבם למקום אחד. אמר רבי אבין ואיתימא רבי אבינא: מאי קראה - (שיר השירים ד') כמגדל דויד צוארך בנוי לתלפיות, תל שכל פיות פונים בו¹⁰.

תפילותיהם של כל ישראל יוצרות מעין 'שושנת הרוחות' של התפילות כולן הפונות אל מקום אחד, נפגשות שם במקום המקודש, במקום השראת השכינה, ומשם הן עולות אל הקב"ה. הלא גם יעקב אבינו מכנה מקום זה כישער השמים!

הרמב"ם הבין שללא המינימום הזה אין בכלל תפילה, ולכן סבר שגם ברובד של התפילה מדין תורה חייב להיות המרכיב ההכרחי הזה של פניה אל מקום המקדש.

ומכאן הסיק הרמב"ם דבר נוסף, אם התפילה תמיד חייבת להיות תפילת ציבור, מסתבר שיכול להיות לה גם תפקיד קריטי בשמירת הקשר בין החלקים השונים של עם ישראל ובינם לבין אביהם שבשמים. הוי אומר, בעת משבר כאשר עם ישראל מגיע לגלות ומתחיל לאבד את האמצעי הבסיסי המאפשר קשר בין חלקי העם השונים - שפת הקודש, עלולים היינו להגיע למצב של איבוד האחוה היהודית, ולאחר מכן איבוד הזהות היהודית, על כל המשתמע מכך. התפילה האחידה, תפילת הקבע, יצרה שפה משותפת ליהודי כל העולם לדורות. מעתה בכל מקום שאליו יגיע היהודי יוכל להתפלל עם אחיו בני עמו באותו הסיודור, גם אם לא יבין את שפתם. מציאות זו של תפילת הקבע יכלה גם ליצור את בית הכנסת שבו מתפלל הציבור תפילה אחידה. ננסה לדמיין לעצמנו יהדות שמקיימת את כל המצוות קלה כחמורה, אך אין לה בית הכנסת...! הייתכן שהיהדות הייתה מצליחה לשמור על חיוניותה ללא 'מקדש מעט' שבו מתפללים את תפילות הקבע?

¹⁰ והשווה לנוסח הירושלמי פרק ד הלכה ה.

עזרא ובית דינו, לפי הרמב"ם, הבינו את גודל השעה, וידעו בברור שאם לא יתקנו עתה תפילה אחידה וקבועה, עלולים רבים מבית ישראל לאבד את יהדותם. התפילה הפכה אפוא לאמצעי המאחד בין ישראל לבין עצמם וממילא בינם לבין אביהם שבשמים.

התפילה נוכח המקדש הופכת מעתה להיות הגורם השומר על עבודת ה' במובן הרחב ביותר של העניין. עבודת ה', עבודת הלב, הופכת לעבודת ה' של הצבור כולו לאורך ההיסטוריה כולה.

ואכן הרמב"ם במורה הנבוכים מביא את דברי אונקלוס על מה שמסופר בסיפור העקידה על אברהם: 'ויקרא אברהם שם המקום ההוא ה' יראה אשר יאמר היום בהר ה' יראה' (בראשית, כב, יד). וכך תרגם אונקלוס: 'ופלח וצלי אברהם תמן באתרא ההוא, אמר קדם יי הכא יהון פלחין דריא, בכין יתאמר ביומא [כיומא] הדין בטורא הדין אברהם קדם יי פלח¹¹. וכך הוא כותב (חלק שלישי פרק מה):

ואין ספק אצלי ג"כ שהמקום אשר ייחדו אברהם בנבואה היה ידוע אצל משה רבינו ואצל רבים, שאברהם צוה אותם שיהיה בית עבודה, כמו שבאר המתרגם ואמר, 'ופלח וצלי אברהם תמן באתרא ההוא, ואמר קדם ה' הכא יהון פלחין דריא וכו'.

הרמב"ם מאמץ איפוא את הפרשנות של אונקלוס שכבר אברהם ייחד את הר המוריה כמקום המקדש לדורות הבאים. הרמב"ם ראה זאת איפוא כפשט הכתוב בספר בראשית, ומכאן (ומתפילת שלמה שהזכרנו לעיל) ראה זאת כהלכה בסיסית בהלכות תפילה גם ברובד של תפילה מדאורייתא. אולם כאמור, כפי שצינו, משמעות התפילה כלפי הר המוריה היא איחוד כל התפילות של כלל ישראל. ולפי דברי אונקלוס, אף מעבר לכך: אחוד התפילות של כלל ישראל לדורות במקום הזה!

10. ההבדל העקרוני בין הרמב"ם לרמב"ן ביחס לתפילה

בעוד הרמב"ם רואה בתפילה חובה ומצוות עשה, הרמב"ן רואה בתפילה חסד ומתנת שמים. כך הוא כותב בהמשך השגתו:

אלא ודאי כל ענין התפלה אינו חובה כלל אבל הוא ממדות חסד הבורא ית' עלינו ששומע ועונה בכל קראינו אליו.

אמנם בהמשך דבריו הרמב"ן מוכן להודות שאפשר אולי למנות בכל זאת את התפילה כמצוות עשה, אך רק כאשר אנו מתפללים בעת צרה:

ומה שדרשו בספרי (עקב) ולעבדו זה התלמוד ד"א זו תפלה אסמכתא היא או לומר שמכלל העבודה שנלמוד תורה ושנתפלל אליו בעת הצרות ותהינה עינינו ולבנו אליו לבדו כעיני עבדים אל יד אדוניהם. וזה כענין שכתוב (בהעלותך י) וכי תבאו מלחמה בארצכם על הצר הצורר אתכם והרעותם בחצוצרות ונזכרתם לפני ה' אלהיכם והיא מצוה על כל צרה וצרה שתבא על הצבור לצעוק לפניו בתפלה ובתרועה והוא הענין שבאר שלמה ע"ה כמו שכתוב (מ"א ח דה"ב ו) בהעצר השמים ולא יהיה מטר וכתוב רעב כי יהיה דבר כי יהיה שדפון ירקון ארבה חסיל כי יהיה כי יצר לו אויבו בארץ שעריו כל נגע כל מחלה כל

¹¹ תרגום: ועבד והתפלל אברהם שם במקום ההוא, אמר לפני ה', כאן יהיו עובדים הדורות, אשר יאמר ביום הזה בהר הזה אברהם לפני ה' עבד.

תפלה כל תחנה אשר יהיה לכל האדם לכל עמך ישראל אשר ידעו איש נגע לבבו ופרש כפיו אל הבית הזה. . . ואם אולי יהיה מדרשם בתפלה עיקר מה"ת נמנה אותו במניינו שלהרב ונאמר שהיא מצוה לעת הצרות שנאמין שהוא יתברך ויתעלה שומע תפלה והוא המציל מן הצרות בתפלה וזעקה. והבין זה.

כיצד ניתן להבין את דעתו של הרמב"ן שעניינה של התפילה הוא חסד ולא חובה? יתירה מכך, כיצד ניתן להבין את שיטתו ביחס לתפילה בעת צרה, האם רק אז כאשר צר לאדם חייב הוא להתפלל, ולא כאשר אינו בצרה? קושיא זו הייתה קשה גם לבעל 'קנאת סופרים':

ואני בעניי לא זכיתי להבין, איך יתכן אצלו לומר כי התפילה שמתפללים בעת הצרות לבד היא מצוה מן התורה, ולאפוקי אותה התדירה שמתפללים בכל יום, והלא מכוון בה גם כן מדי יום ביומו לבקש מאת הבורא די מחסורנו אשר יחסר לנו מצרכי בני אדם התמידיים אשר בלעדם אי אפשר להתקיים. ובזאת התפילה עינינו מייחלות לרחמיו יתברך, ונאמין שהכל מושגח מאתו והוא נותן לחם לכל בשר על צד החסד. ועם זה עינינו אליו שיתן אכלנו בעתו. וזוהי העבודה האמיתית דאילו אפשר לנו אין לנו לזוז ממנה אפילו לרגע. . . !

ונראה שלדעת הרמב"ן, כשם שבודאי אין האדם מצווה לאכול כדי לקיים את גופו, כך אין האדם מצווה להתפלל כדי להחיות את נפשו. התפילה אינה חובה כשם שהאכילה אינה חובה. התפילה היא מתנת הא-ל, המאפשר לבני אדם, יצורי אנוש, לדבר אל המלך הגדול והנורא. מתנה זו, שאין גדולה הימנה, בודאי לא יוותר עליה אף מאמין. אם אדם מאמין בה' יתברך ובהשגחתו על העולם, כיצד לא יפנה אליו בכל עת? האם יש צורך לצוות על האדם לחיות או לנשום? הלא האדם ממילא עושה זאת! כך גם המאמין שיודע שהא-ל שומע לתפילתו, יפנה אליו גם אם אינו 'חייב' להתפלל! אולם הסבר זה מניח את הדעת ביחס למימד החסד שבתפילה אך אין הוא מסביר את ההסכמה של הרמב"ן למנות התפילה בעת צרה כמצוות עשה!

ונראה, שדעת הרמב"ן שמצוות התפילה בעת צרה, אינה מצווה שמוטלת על הפרט, אלא זו מצווה על הצבור כולו להתכנס להריע בחצוצרות ולהתפלל לפני ה'. שהרי כך הדגיש: 'והיא מצוה על כל צרה וצרה שתבא על הצבור לצעוק לפניו בתפלה'¹² ובתרועה'. בודאי אין לומר שדבר זה מובן מאילו שהצבור יעשה מעצמו כסדר הזה. על כך שייך לצוות, מה שאין כן על חובת תפילה בכל יום אין צורך לצוות את האדם המאמין, כי זו היא עצם האמונה.

הרמב"ם לעומת זאת סובר שגם דברים שהם פשוטים וברורים הנובעים מעצם היותנו מאמינים, גם הם צריכים להאמר כצו. שהרי מבחינת הרמב"ם לכלל המצוות יש הגיון וטעם, ואם היינו יודעים את טעמי המצוות היה ראוי לנו לקיימם גם ללא צו לכאורה. אם כן מה הועיל הצו? אלא שהיא גופא, לשיטת הרמב"ם, כיוון שה' יתברך מצוה אותנו לעשות את הדברים האלו יש להניח שהם הם הדברים הרצויים, שלכן ה' ציוה אותנו בהם. והדוגמא המובהקת ביותר לכך היא מצוות האמונה, שלכאורה לא היה שייך לצוות עליה שהרי היא הבסיס והיסוד לכל המצוות (וכדברי

¹² נעיר שהרמב"ם עצמו מנה מצוות תקיעה בחצוצרות בעת צרה וכן בזמן הקרבת הקרבן כמצוות עשה נוספת – מצוה נט. ועיין גם בפרק א מהלכות תענית הלכה א. ונראה שעיקר המצוה בעניין היא התקיעה בחצוצרות, והרמב"ן אינו חולק עליו בזה, אלא שהוא מוסיף שמצוה להתפלל בעת הצרה בזמן שגם תוקעים בחצוצרות. ועיין באחרונים שנחלקו בשאלה האם הרמב"ן מונה מצווה זו גם למסקנה או שמעלה רעיון זה רק כאפשרות אך אינו מקבל זאת למסקנה.

הרמב"ן בהשגותיו על הרמב"ם, במצוות עשה א - בשם בעל הלכות גדולות). ועם כל זה הרמב"ם מונה את מצוות האמונה כמצוה. משמע לשיטתו, גם דבר שהוא מובן מאיליו, צריך להמנות כמצוה אם יש בזה הוראה מעשית או רוחנית פרטית.